

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

УДК 316.334.4

Т.О. ОГАРЕНКО

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕЗЕНТАЦІЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПРАВОСВІДОМОСТІ В ПОВЕДІНЦІ СУБ'ЄКТІВ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

У статті розглянуто особливості й емпіричні факти презентації суб'єктами соціально-правових відносин (державою, громадянами та громадськими об'єднаннями) правової культури та правосвідомості у сучасних умовах. Обґрунтовано положення про те, що розвиток правосвідомості громадян України випереджає розвиток правової культури працівників правоохоронних і правозахисних органів.

Ключові слова: громадяни, соціально-правові відносини, правоохоронна та правозахисна діяльність, права людини, правосвідомість, правова культура, поведінка.

Українська правова реальність викликає чимало негативних оцінок не тільки з боку її громадян, а і з боку європейських спостерігачів і правозахисників. Разом з тим українські соціологи, акцентуючи увагу на важливих суспільних проблемах, недостатньо уваги приділяють розгляду й аналізу поведінкових проявів правової культури та правосвідомості в сучасних умовах.

Актуальність статті зумовлена недоліками у сучасному українському суспільстві відносно правової культури та правової свідомості. Численні правопорушення та злочини громадян, політичні переслідування та притягнення до кримінальної відповідальності опозиційних лідерів – екс-прем'єра Ю. Тимошенко та екс-міністра Ю. Луценка, хабарництво у вищих судових органах, свавілля відносно затриманих правопорушників з боку багатьох працівників правоохоронних органів, девіації серед неповнолітніх і молоді – все це реальні факти, які свідчать про те, що рівень правової культури залишається досить низьким. Однак чи варто дивуватися тому, що у нашій країні, яка тільки 20 років будує свою незалежну долю, після довготривалої командно-адміністративної та монопартійної системи, в якій всі громадяни жили за принципом: “що не дозволено законом – те заборонено”, наявні вади у правовій культурі населення? Адже у країнах з розвинутою демократією їх теж не менше, ніж в Україні. І досить часто вони носять занадто жорстокий характер або майстерно розігруються для того, щоб досягти певних вигод і скомпрометувати високих посадових осіб. Достатньо згадати подвійний терористичний акт у Норвегії, який

шокував увесь світ і був скоєний А. Брейвіком у липні 2011 р., внаслідок якого загинуло 77 осіб і більше ніж 150 отримали поранення.

Однак, незважаючи на цей та багато подібних їм сенсаційних випадків порушення прав громадян, європейці завжди пишаються своєю системою правосуддя, а українці – ні. І про це говорять не тільки пересічні громадяни, а і депутати, політичні діячі, оприлюднюючи думку про те, що шукати правди в українських судах не має сенсу. Особливо часто це можна почути з вуст опозиційних депутатів.

Із чим це пов'язано? Можливо з тим, що Україна, ратифікувавши 17.07.1997 р. Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (Закон України “Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року”), не створила належних умов для нових підходів у галузі права, що були проголошені Конституцією? Чи українське суспільство не готове виконувати вимоги конституційного права? Можливо, причини варто шукати, перш за все, у культурі та правосвідомості суб'єктів соціально-правових відносин. Наприклад, у європейських країнах, як зазначає В. Тацій, механізми захисту прав людини не є сталими структурами, вони постійно піддаються оновленню з метою полегшення до них доступу громадян і підвищення рівня ефективності міжнародних правозахисних інстанцій [1, с. 48].

Перш за все варто зазначити, що українці недостатньо володіють правовою інформацією. В українських реаліях доступ пересічних громадян до правової інформації дуже не простий. Це пов'язується не стільки з тим, що важко знайти правові документи, скільки з тим, що у населення не сформована потреба у правовій інформації, відсутнє бажання слідкувати за нею, розуміти її зміст і замислюватися над можливостями, які вона дає для захисту своїх прав і гарантій. Напевно у старшого покоління залишилася радянська звичка завжди і в усьому покладатися на рішення вищих органів влади, довіряти тому, що пропагують партійні органи, ідеологію яких вони підтримують, а у молодого – не виховалася культура правової відповідальності та правового самозахисту.

Результати наших досліджень правової системи в контексті соціології права дають нам можливість стверджувати, що її регуляторами є соціальні інтереси, соціальні експектації та соціальні норми її суб'єктів, які залежать від рівня їх правової культури і значно впливають на соціально-правові відносини, виявляючись у певному стані суспільної й індивідуальної правосвідомості.

Отже, виникає *суспільна необхідність* проаналізувати поведінкові вияви правової культури та правосвідомості, яка і визначає *мету* цієї *статті*. Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання: по-перше, проаналізувати сучасний стан правової свідомості громадян і з'ясувати його зміни, по-друге, з'ясувати рівень правової культури суб'єктів соціально-правових відносин у сучасному українському суспільстві.

Звісно, що правова поведінка громадянина у своїй основі має, перш за все, праворозуміння того, що соціальні (суспільні) відносини повинні

ґрунтуватися на узгодженості особистісних інтересів з інтересами інших людей і починається з усвідомлення потреби жити та діяти у соціально унормованому, тобто правовому просторі. Для цього громадяни мають добре знати свої конституційні права та обов'язки, що визначені Основним законом України, а також орієнтуватися у цінностях права і визнавати їх як запоруку захисту особистісного, сімейного та суспільного життя.

Однак, як свідчать результати опитування, які проводилися за авторською методикою в Україні (Запоріжжя, Львів, Харків, Одеса, Чернівці; вибірка – 1109 респондентів, багатошаблева, кластерна, пропорційна за статтю, віком, сферою зайнятості), більшість населення не знає достатньою мірою свої конституційні права та обов'язки (табл. 1).

Таблиця 1

**Розподіл відповідей на запитання:
“Чи можете Ви погодитися з думкою, що Ви добре знаєте
свої конституційні права і обов'язки?”
(N = 1109 респондентів)**

Варіанти відповідей	%
Так, можу погодитися	15,1
Можу погодитися частково	29,4
Ні, не можу погодитися	45,6
Важко відповісти	9,9

Як бачимо з табл. 1, тільки один із семи респондентів погоджується з думкою про те, що він “добре знається на своїх конституційних правах та обов'язках”, майже третина дотримуються цієї думки частково, і 45,6% респондентів не можуть визнати себе знавцями своїх прав та обов'язків. Це та об'єктивна реальність, яка, на жаль, сьогодні дійсно характерна українському суспільству. А між тим Конституція України є тим Основним законом, який не тільки визначає, а й регулює суспільне життя. Як зазначає К. Бабенко, “закріплені у ній норми закладають в основу соціального розвитку країни фундаментальні для сучасного конституціоналізму принципи суспільної солідарності та справедливості, соціального партнерства, забезпечення гідного рівня існування для всіх громадян” [2, с. 6]. Крім цього, як підкреслює науковець, Конституція України фіксує таку модель розбудови соціальних відносин, за якої загальнодержавні інтереси органічно поєднуються з індивідуальними інтересами та потребами громадян.

Тож недостатнє знання громадянами своїх конституційних прав і обов'язків наочно свідчить про те, що вони не виявляють бажання захищати свої власні інтереси, розуміти їх сутність і мету та формувати умови для добробуту своєї сім'ї й інших громадян. Така ситуація, напевно, зумовлюється тим, що громадяни не відчувають гідного захисту з боку держави. Ми дотримуємося думки про те, що держава мусить створити такі умови для життя суспільства і кожної людини, коли вони відчувають справжнє її прагнення піклуватися про гідний рівень їх життя, про рівність

прав і свобод. Нашу позицію підтверджують результати опитування (табл. 2).

Таблиця 2

**Розподіл відповідей на запитання:
“Оцініть, будь ласка, рівень прав
і свобод громадян у сучасній Україні”
(N= 1109)**

Варіанти відповідей	%
У сучасній Україні всі громадяни мають рівні права і свободи	6,9
У сучасній Україні не всі громадяни мають рівні права і свободи	55,3
У сучасній Україні всі громадяни не мають рівних прав і свобод	29,8
Важко відповісти	8,0

Результати вражають: тільки 7% респондентів погодилися з думкою про те, що у сучасній Україні всі громадяни мають рівні права і свободи. Більшість опитаних (55,3%) поділяють думку про те, що “не всі громадяни мають рівні права і свободи”. А це означає, що у суспільстві є такі особи, соціальні групи і верстви, які користуються особливими привілеями, мають більше, ніж інші прав та свобод. Кожний третій респондент вважає, що “всі громадяни не мають рівних прав і свобод”, що може свідчити про ознаки авторитарної держави, в якій про рівність і свободу прав мова тільки ведеться, а реальність підлаштовується під інтереси керівної верхівки.

Дійсно, створити у державі належні умови для того, щоб всі громадяни могли реалізувати свої права – справа нелегка. Європейські країни йшли до цього століттями. Двадцять років незалежності та суверенності України – це досить малий термін для того, щоб змінити суспільну свідомість, яка обтяжена командно-адміністративним минулим і обмеженнями людської свободи.

Однак варто зазначити, що, по-перше, все ж таки останніми роками в суспільній свідомості громадян України почали відбуватися помітні зміни, які свідчать про те, що у них формується прагнення захищати свої інтереси, права і гарантії. Початком цих змін стали “помаранчеві” події на Майдані у м. Київ у грудні 2004 р., коли тисячі людей зібрали разом для того, щоб виявити свої вимоги до чинної влади скасувати результати виборів Президента України, враховуючи масові порушення виборчого процесу. З того часу демонстрації, мітинги, пікетування урядових інституцій стали звичним явищем для України. Варто згадати також і про останні пікети Верховної Ради та голодування учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, які восени 2011 р. вимагали від Верховної Ради ухвалити законопроекти, відповідно до яких їм необхідно було здійснити виплати пенсій, що призначені судовими рішеннями. І таки дійшли згоди з Урядом.

По-друге, в Україні активізувалася діяльність громадянських рухів із захисту прав людини, проблем розвитку законодавства, надання правової

допомоги з питань антикорупційного законодавства, розгляду звернень громадян, пов'язаних із порушенням громадянських прав, приниженням честі та гідності, представництвом у суді, встановленням систем порушень прав людини, відтворення ефективних контрсистем, організації самозахисту та надання правової допомоги особам, конституційні права яких порушені, надання інформації про права громадян, методи контролю виконавчої влади, утвердження загальноєвропейських цінностей, розбудова громадянського суспільства, активне входження української спільноти до ЄС.

В Інтернеті на сайті “Громадські рухи” подано програмні документи, статuti, структуру та результати діяльності десятків таких рухів і організацій, найбільш активними серед яких є, наприклад, такі: громадсько-політичне об'єднання “Український форум”; правозахисний рух “Взаємодопомога”; громадські рухи “Актуальна юриспруденція”, Громадський суд України, Комітет протидії корупції та організованій злочинності, Цивільний актив Києва, Громадська прокуратура України; громадська організація “Берегиня України”; Всеукраїнське громадське об'єднання “Правова Держава”; громадська організація “Європейський рух в Україні” та ін. Загальною метою правозахисних громадянських рухів є прагнення домогтися від влади всіх рівнів дотримання законів і виконання своїх службових обов'язків на підставі Конституції України для захисту громадян України від протиправних дій або бездіяльності її органів [3].

По-третє, громадяни України почали частіше звертатися до Європейського суду із захисту прав людини на основі Конвенції про захист прав та основних свобод людини, яку було ухвалено 04.11.1950 р. у Римі десятима європейськими державами і до якої Україна приєдналася 11.09.1997 р. Нині Україна посідає п'яте місце за кількістю заяв громадян до Європейського суду з прав людини, як зазначив спікер В. Литвин на міжнародній конференції “Проблеми застосування практики Європейського суду з прав людини у правовій системі України”. Він зокрема зазначив, що кількість звернень українських громадян до Європейського суду постійно зростає. Так, за його словами, якщо у 1998 р. таких заяв було 214, у 1999 р. – 431, то станом на 30.04.2011 р. заяв уже 10 950. У 2010 р. зі 109 справ, розглянутих Європейським судом з прав людини за заявами громадян України, тільки в одній не було знайдено порушень. “Потрібно визнати, що наш внесок у створення проблем для Європейського суду з прав людини досить вагомий”, – підкреслив спікер і нагадав також, що в Україні лєвова частка порушень припадає на тривале судочинство і невиконання судових рішень [4].

По-четверте, формуванню правової свідомості українців значною мірою сприяють і ЗМІ. Необхідно підкреслити, що в Україні, на відміну від більшості пострадянських республік, створені умови для розвитку незалежних мас-медіа, зокрема газет, телевізійних каналів, програм, які прискіпливо слідкують за порушенням прав громадян, намагаючись реалізувати своє професійне право на прозорість і об'єктивність

інформації. Як приклад можна навести програми С. Шустера “Шустер LIVE”, “Свободу слова” з А. Куліковим та ін., де відверто та критично обговорюються суспільні проблеми: політичні, економічні, партійні, оборонні, міжнародні, за участю провідних політиків і державних посадовців.

Прагнення громадян та їх організацій, які виявляються у конкретних діях щодо захисту своїх законних прав, свідчить про те, що демократичні процеси дійсно набирають обертів у сучасній Україні. А відкритість кордонів і можливість висловити своє незадоволення діями чинної влади, зокрема її правозахисних та правоохоронних органів різними законними шляхами, починає все активніше реалізуватися соціальними і професійними групами людей, адже у 2008 р. майже половина опитаних (46,3%) в Україні на запитання: “Якщо мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?” відповідала, що “скоріше за все, ні”, натомість тільки третина (29,5%) погоджувалась з думкою, що “скоріше за все, так” [5, с. 511]. У 2011 р., за результатами авторських досліджень, кількість опитаних, які скоріше за все будуть брати участь в акціях протесту на захист своїх законних прав, зросла до 38,9%, тобто на 13,4%, а тих, хто “скоріше за все, ні” знизилась на 12,8%, порівняно з 2008 р. і становила 33,5%. Тобто бажаючих активно захищати свої права у протестних заходах серед респондентів на 5,4% більше, ніж тих, хто до них ще не готовий.

А це означає, поступово підвищується рівень правосвідомості громадян, однак це відбувається повільніше, ніж хотілося б. Напевно причиною є те, що у значної частини громадян все ж таки є сподівання, що справедливість та об’єктивність стануть невід’ємною складовою діяльності правоохоронних і правозахисних органів, зокрема судової системи.

Так, за даними Українського моніторингу Інституту Соціології НАН України, упродовж 2002–2008 рр. тільки від 11% до 14% респондентів зазначали, що судді та працівники прокуратури відіграють значну роль у житті українського суспільства, “менша роль у суспільному житті відводилася лише пенсіонерам, керівникам сільгосп підприємств та військовим” [6, с. 371].

А це означає, що судові органи не стали справжніми захисниками українських громадян. Про це говорять не тільки європейські правозахисники, а й українські. Зокрема голова Верховного суду України В. Онопенко висловив жаль з приводу того, що Україна є лідером за кількістю заяв до Європейського суду з прав людини. На його думку, механізм захисту людей в Україні потребує суттєвого вдосконалення, і національним судам необхідно не тільки захищати права людей, а й самим не порушувати норм конвенції [4].

Як зазначають фахівці Інституту соціології НАН України, процес формування системи судочинства в Україні, який розпочався ще до проголошення незалежності країни і триває досі, носить досить болісний характер. Проблемними моментами у цьому процесі, на думку

Л. Амджадін, є такі фактори: відсутність детального концептуального бачення бажаних остаточних результатів судової реформи, що відбилося на оцінках діяльності суддів і судів з боку різних соціальних суб'єктів; суперечності між унормуванням та втіленням у життя ідеалів громадянського суспільства; розрив між уявленнями ідеального суспільства та реальними суспільними практиками; низький рівень довіри до інституцій, причетних до функціонування судово-правової системи в країні; низький вплив громадської думки на судову владу, оскільки її діяльність окреслюється переважно як “технічна” справа, яка полягає у винесенні рішень відповідно до закону, оскільки закони видає законодавча влада [6, с. 368–371].

До визначених науковцем проблемних моментів можна додати ще й такі: судді нерідко виконують “замовні справи” в інтересах певних осіб, зокрема посадовців високого державного рівня; в судових інстанціях наявна корупція та хабарництво, яскравим прикладом якого став колишній голова Львівського апеляційного адміністративного суду І. Зварич. Як відомо, кримінальну справу стосовно І. Зварича було порушено в грудні 2008 р. Він підозрювався в одержанні 100 тис. дол. США хабара за ухвалення незаконного рішення, і його було засуджено до десяти років позбавлення волі з конфіскацією майна за отримання хабарів в особливо великих розмірах.

Звісно, що ці та подібні їм факти, які висвітлюються ЗМІ, значно впливають на зниження довіри населення до судових органів.

Серйозною проблемою в реформуванні правової системи в Україні в цілому є діяльність законодавчої влади. Як слушно зазначив оглядач часопису “Український тиждень” В. Дарпінянц, дискредитація законів в Україні починається навіть не в судах, а на етапі їх прийняття: «народні депутати зазвичай не читають документів, за які самі ж голосують, не всі відвідують засідання Верховної Ради... Прийняття постанов із недотриманням парламентського регламенту, бюджетів із порушення Бюджетного кодексу, конституційних новел із нехтуванням Конституцією – це норма депутатського життя, але чи є це нормою. Всі звикли до того, що закони в Україні пишуться здебільшого “під себе” або “під того хлопця”» [7, с. 15]. Виникає запитання: може журналіст перебільшує? Звернімося до думки знаного правознавця, член-кореспондента НАПрН України М. Козюбри, який у своїй статті “Верховенство права: українські реалії та перспективи” теж звертає увагу на те, що зростання законів не супроводжується зростанням їх якості, а у масиві прийнятих Верховною Радою законів надто мало законів базового визначального для правової системи характеру: “Досі не приведені у відповідність до Конституції безліч застарілих, можна сказати архаїчних законів, які в майже незмінному вигляді дісталися у спадок від радянської епохи. Серед законів переважають такі, що присвячені питанням, хоча, можливо, і не дріб'язковим, проте й не системоутворюючим, на кшталт законів про бджільництво, племінне тваринництво тощо” [8, с. 13]. Особливе

занепокоєння у вченого викликає зростання кількості законів, які суперечать Конституції України. Фахівці підраховали, що із загальної кількості законів, прийнятих Верховною Радою України протягом дії Основного закону, кожний 18-й закон чи окремі його положення визнані Конституційним Судом України неконституційними [9]. Таку ситуацію М. Козюбра справедливо називає “конституційним безкраєм”, який уособлює у собі Верховна Рада і який “стає все більшою загрозою не тільки для утвердження верховенства права в суспільстві, а й для національної безпеки України, і зрештою може поставити під сумнів існування самої нашої державності” [8, с. 14].

Виходом із такої ситуації, напевно, має бути обрання нового складу парламенту, до якого повинні ввійти професіонали, здатні вдосконалити чинне законодавство в інтересах суспільства, а не окремих фінансово-політичних груп.

Висновки. Таким чином, необхідно зазначити, що останніми роками спостерігаються позитивні зрушення у розвитку правосвідомості громадян України, *повільно*, але все ж таки активізується їх діяльність щодо захисту своїх прав і свобод. Натомість розвиток правової культури працівників правозахисних і правоохоронних органів, за винятком Омбудсмена Н. Карпачової, значно відстає від потреб сьогодення, а відтак залишається недостатньою для того, щоб забезпечити відповідну правомірну поведінку громадян і нормальний процес правозахисної діяльності суб’єктів правової системи. Більше того, її низький рівень дестабілізує соціально-правові відносини між громадянами, їх об’єднаннями та державою, тобто її правозахисними і правоохоронними органами, що негативно відбивається на суспільному житті, призводить до соціального напруження та конфліктності. Така ситуація потребує комплексних підходів до формування не тільки правової культури, а і національної культури в цілому, складовою якої вона є.

Список використаної літератури

1. Тацій В. Імплементация европейских стандартов прав людини – важный напрям правовой политики Украины / А. Тацій // *Право України*. – 2010. – № 10. – С. 48–59.
2. Бабенко К. Конституційні основи розвитку та регулювання соціальних відносин / К. Бабенко // *Віче*. – 2008. – № 2. – С. 3–6.
3. Громадянські рухи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dir.meta.ua/kiev/country/institutions-and-movements/public/10/>.
4. Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / [за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – 656 с.
5. Українці все частіше звертаються до Європейського суду : інформаційний ресурс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/01jul2011/euroscourt.htm>. 01.08.2011.
6. Амджадін Л. Трансформація судової системи в Україні через призму оцінок та очікувань громадян / Л. Амджадін // *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг* / [за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 368–381.

7. Дарпінянц В. Реформи і порядок / В. Дарпінянц // Український тиждень. – 2011. – С. 15. – 4–14 квітня.
8. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 3. – С. 6–18.
9. Мельник М. Нові антикорупційні закони: пил в очі чи граната в руках мавпи? / М. Мельник, М. Хавронюк // Дзеркало тижня. – 2009. – 19 грудня.

Огаренко Т.А. Особенности презентации правовой культуры и правосознания в поведении субъектов социально-правовых отношений

В статье рассмотрены особенности и эмпирические факты презентации субъектами социально-правовых отношений (государством, гражданами, общественными объединениями) правовой культуры и правосознания в современных условиях. Обосновывается положение о том, что развитие правосознания граждан Украины опережает развитие правовой культуры работников правоохранных и правозащитных органов.

Ключевые слова: *граждане, социально-правовые отношения, правоохранная и правозащитная деятельность, права человека, правосознание, правовая культура, поведение.*

Ogarenko T. Peculiarities of legal culture and awareness presentation in behavior of the subjects of social legal relations

The peculiarities and empirical facts of subjects' presentation of social-legal relations (state, citizens, social unions) of legal culture and awareness in modern conditions are viewed in the article. There is a grounded proposition: the development of Ukrainians' legal awareness outpaces the development of workers' legal culture in law-enforcement and human rights agencies.

Key words: *citizens, social-legal relations, law-enforcement and human rights activities, rights, legal awareness, legal culture, behavior.*